

Сімейна дезадаптація як чинник виникнення дитячої безпритульності

Автор аналізує загальні та специфічні чинники порушення виховної функції сім'ї через незадоволення основних психологічних потреб дитини, що є передумовою виникнення дитячої бездоглядності та безпритульності.

Стабільність суспільства та держави характеризується їх здатністю регулювати, контролювати та використовувати для свого подальшого розвитку соціальні процеси та явища, що в них відбуваються. На жаль, характерним явищем кінця ХХ – початку ХХІ століття стало соціальне сирітство, яке інтегрує в собі декілька девіантних категорій дітей: діти вулиці, безпритульні діти, бездоглядні діти, „приховані” сироти, діти-втікачі. Постає нагальна проблема виявлення таких дітей та їхнього подальшого утримання, реабілітації, виховання, навчання з метою формування соціально компетентних особистостей, здатних успішно виконувати ключові соціальні ролі та функції в майбутньому.

Проблемами вивчення передумов виникнення таких кризових категорій дітей, дослідження їх особистісних та поведінкових особливостей і створення відповідних психолого-педагогічних програм ресоціалізації займаються такі науковці, як О. Антонова-Турченко, С. Бадора, Л. Волинець, І. Дубровіна, Н. Комарова, С. Кононенко, Й. Лангмейер, М. Лісіна, З. Матейчик, І. Пеша, Т. Шатохіна.

Однак невивченою залишається проблема взаємозумовленості специфіки сімейного виховання і виходу дітей на вулицю. Адже іноді до притулків, приймальників-розподільників та інших закладів потрапляють діти із зовнішньо благополучних сімей, і, навпаки, існують приклади, коли діти з асоціальних сімей повністю особистісно реалізують себе. Ці фактори зумовили вибір теми нашої статті, завдання якої ми вбачаємо у визначенні подальшої стратегії допомоги сім'ям та дітям, що є групою поповнення категорії соціальних сиріт, враховуючи накопичений науковий досвід.

Соціальне сирітство – суспільне явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини [1: 11]. З педагогічної точки зору ми окреслимо цей факт як незабезпечення батьками виховної функції сім'ї.

Проаналізувавши літературу з теми дослідження, ми можемо відзначити переважну однотайність науковців щодо основних причин виникнення соціального сирітства. Загалом вказуються: об'єктивні, соціальні, загальнодержавні *мега*чинники (рівень економічного розвитку держави та зумовленого ним соціального захисту населення; рівень духовного, морального, ціннісного розвитку суспільства і відповідної значущості інституту сім'ї в ньому; демографічна ситуація в країні, яка характеризується кількістю народжень, розлучень, позашлюбних дітей, тощо); суб'єктивні, внутрішньо-сімейні *мікро*чинники (матеріально-економічне становище конкретної сім'ї, її тип та склад, психологічний клімат стосунків, дисфункції та патології в сім'ї). Відповідно до завдання нашої статті й зважаючи на те, що предметом діяльності педагога виступає сім'я, ми розглядатимемо саме мікрочинники виникнення соціального сирітства.

На нашу думку, головним при цьому можна вважати не склад або матеріальне становище сім'ї, а здатність виконання сім'єю (або будь-яким іншим соціальним інститутом, що її тимчасово або постійно заступає) покладених на неї функцій. Функції сім'ї визначають як основні способи прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. Упродовж історії розвитку сім'ї вони видозмінювалися, наповнювалися новим смислом, інтегрувалися та диференціювалися залежно від релігії, статусу, ролі сім'ї. Деякі дослідники вважають, що на сучасному етапі розвитку суспільства вирішальну роль стали відігравати психологічна та сексуальна функції сім'ї, в той час як раніше провідними були економічна та репродуктивна [2]. Таке розмаїття типології сімейних функцій викликано (на думку Г. Навайтиса) недостатньо чітким окресленням потреб, які задовольняються сім'єю. Зазвичай науковці схильні подрібнювати на окремі функції ту сферу життєдіяльності сім'ї, яка відповідає завданням їхнього конкретного дослідження (наприклад, Р. Штерн пише про такі функції сім'ї, як підготовка дітей до самостійної економічної діяльності, ознайомлення з релігійними та моральними цінностями, формування статевої орієнтації [3: 4]). Подекули всі ці функції просто об'єднуються дослідниками в одну, яку називають виховною або соціалізуючою. Тому проблему визначення функцій сім'ї слід розв'язувати, уточнивши, які саме потреби, що нею задовольняються, будуть першочерговими (потреби суспільства, соціальних груп, самої сім'ї, окремих членів). Але тоді виникає проблема визначення та класифікації потреб. Цікаво, що кожна потреба, яка задовольняється родиною, може бути задоволена і без неї, але лише сім'я дозволяє задовольнити їх у комплексі, котрий не може бути подрібненим, розподіленим між іншими людьми чи суспільними інститутами. Тому варто розглядати не окремі потреби, які задовольняються сім'єю, а об'єднувати їх у групи, відповідно до яких виділяти функції сім'ї.

Незважаючи на те, що всі функції та сфери життєдіяльності сім'ї глибоко детерміновані й існують лише в тісному взаємозв'язку, ми розглядатимемо їх лише в одному аспекті – виховному,

соціалізуючому. З огляду на це благополучною назвемо сім'ю, в якій створені умови, передусім психолого-педагогічні, для виховання дитини відповідно до сучасного соціального замовлення.

Т.В. Кравченко, І.М. Трубавіна [4: 7] визначають порушення функцій сім'ї як такі умови життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають задоволення нею першочергових потреб. Спричиняють ці порушення такі фактори, як особистісна специфіка її членів, взаємовідносини між ними, спосіб життя тощо. Обов'язковим підґрунтям, базисом сімейного виховання є емоційний інтимний характер взаємостосунків, який ґрунтується на глибокій кровній любові. Відсутність такої основи зумовлює явище „прихованого” сирітства – ситуації, коли дитина відчувається непотрібною, самотньою, сиротливою. Психологи та педагоги (В.А. Семиченко, В.С. Заслуженюк [5: 12]) бачають симптоми прихованого сирітства в емоційній відчуженості дітей від батьків, відповідно батьки не можуть контролювати поведінку дітей; це спричиняє дитячі неврози, деформації характеру та поведінки, тобто особистісні відхилення, які в майбутньому можуть бути трансформовані в соціальні девіації (див. Рис. 1). Це викликано тим, що сімейні стосунки є першим зразком суспільних відносин. Психологічний дім стає для дитини підсвідомо сприйнятним образом світоутворення та світофункціонування.

Рис. 1. Взаємозумовленість основних потреб та особливостей формування дитини і виконання сім'єю психолого-педагогічних функцій.

Ще одним аспектом соціального сирітства є заміна виховного середовища сім'ї на „виховне” середовище вулиці, що виливається в явища дитячої бездоглядності, безпритульності, коли діти більшу частину вільного часу проводять на вулиці. Але і благополучним дітям притаманне таке дозвіллеве середовище. М. Осоріна [6: 72-74] наводить перелік місць, які відвідують діти, серед них – „страшні” місця (підвал, погріб, порожній будинок та ін.), „злочні” місця (звалище, смітник, ринок, вокзал), які для дитини є зворотним боком дорослого світу. Це місця, де все спільне і „нічье”; натомість тут не працюють заборони і табу, отже все можна ламати, кидати тощо. Таким чином, діти усвідомлюють свої агресивні бажання, викликані незадоволенням найважливіших потреб. Я. Корчак також зазначає цю характерну ознаку дитячого віку – важливість для дитини різноманітного сміття, непотрібу, як-то: старих знайдених шнурків, брязкалець, кольорового скла тощо. І пояснює це злиденністю дитини, якій нічого і ніщо не належить, все дано їй батьками, і вона повинна за це бути вдячною і задоволеною поза власним внутрішнім станом та відчуттями. Тобто не реалізовується право та свобода дитини на власну думку, на власні бажання та інтереси. Тут і виникає основна суперечність: з одного боку, „вулицю”, „страшні та злочні” місця природно відвідують усі діти, це є однією з умов „дорослого” пізнання світу, відокремлення дитини від батьків, усвідомлення себе; з іншого – деякі діти визнають це середовище прийнятним для себе, для свого життя, кращим, ніж існування в родині. Тобто вулиця несе в собі для таких дітей ширший смисл – стає виховним субкультурним середовищем, задовольняє психологічні (а іноді й біологічні потреби). Саме такі діти складають категорію соціальних сиріт.

„Групу ризику” або джерело поповнення цієї категорії соціально незахищених дітей складають асоціальні, конфліктні, неблагополучні, неповні сім’ї, які внаслідок мега- і/або мікрочинників втратили свої виховні функції. Важливими є кризові періоди в житті кожної родини, коли перевіряється її виховний потенціал (наприклад, народження дитини, негаразди одного з членів родини на роботі тощо). У такі періоди родина стає менш захищеною від зовнішніх впливів, що часто призводить до її внутрішнього, психологічного збанкрутування. При цьому вирішального значення набуває рівень культури членів сім’ї (в т. ч. педагогічної), наявність спільних цінностей, розуміння ними своїх функцій, прав та обов’язків, а також соціально-психологічні вміння вирішувати конфлікти, ставити цілі та досягати їх тощо. Прикро констатувати, що такі необхідні для благополучного сімейного життя знання, уміння, навички, компетенції слабо сформовані в сучасній молоді. З.Г. Зайцевою [7: 5] було проведено дослідження учнів старших класів щодо з’ясування розуміння ними сімейних функцій. Результати засвідчили, що високі моральні якості майбутнього члена подружжя повністю відійшли на другий план. Наприклад, дівчатка на перше місце ставлять до майбутніх чоловіків таку вимогу, як відсутність шкідливих звичок (щоб був тверезий, не наркоман, не палив тощо), хлопці – вроду майбутньої дружини. Постає необхідність у підготовці молоді до виконання батьківських обов’язків; педагогічній просвіті батьків; безкоштовному соціальному супроводі сім’ї; підтримці, консультуванні дітей та батьків у школах, соціальних службах тощо.

Ліквідація явища соціального сирітства передбачає дії в трьох напрямках, що відповідають первинній, вторинній, третинній превенції будь-якого суспільно небезпечного явища. Первинна превенція соціального сирітства передбачає просвітницьку психолого-педагогічну роботу з дітьми і молоддю щодо формування в них ціннісних ставлень, знань, умінь, необхідних для повноцінного сімейного життя. Вторинна превенція (інакше – втручання) окреслює сферу роботи спеціаліста безпосередньо з сім’єю щодо надання їй практичної юридичної, економічної, соціально-педагогічної допомоги в дитячих освітніх та медичних закладах, спеціалізованих службах; забезпечення кожній сім’ї, що опинилася в кризовій ситуації, кваліфікованого соціально-психологічного супроводу. Така робота дасть змогу вчасно виявити й попередити виникнення та розвиток відчуження між дітьми та батьками. Але якщо ця проблема вже виникла, в дію вступають механізми третинної превенції – невідкладним завданням є вилучення дітей з руйнівного середовища, їх реабілітація та психолого-педагогічна корекція; підготовка до нових умов життя. Кінцевою метою такої роботи з соціальними сиротами (за С. Бадорою [8: 9]) є задоволення фрустрованих потреб розвитку дитини, які змінюються залежно від віку та ситуації. Чим раніше, масовіше, різнобічніше буде проведено цю роботу, тим більш результативними будуть наслідки ресоціалізації соціальних сиріт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Соціальне сирітство в Україні: Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Турченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша. – К.: Видавництво, 1998. – 120 с.
2. Молода сім’я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
3. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1999. – 224 с.
4. Кравченко Т.В., Трубавіна І.М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: ДЦССМ, 2004. – 100 с.
5. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
6. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: "Питер", 2000. – 288 с.
7. Зайцева З.Г. Дослідження підготовленості молоді до сімейного життя // Цикл „Молода сім’я”. Випуск IV: Підготовка молоді до сімейного життя. – К.: УДЦССМ, 1999. – С. 4-12.
8. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. – Івано-Франківськ, 2000. – 252 с.

Матеріал надійшов до редакції „_____” _____ 2005 р.

Павлик Н.П. Семейная дезадаптация как фактор возникновения детской бесприютности.

Автор анализирует общие и специфические факторы нарушения воспитательной функции семьи из-за неудовлетворения основных психологических потребностей ребенка, что является предпосылкой возникновения детской бесприютности и бесприютности.

Pavlyk N.P. Family disadaptation as a factor of the rise of such phenomenon as homeless children.

The author analyses general and specific factors of the breach of the bringing up function of the family because of the dissatisfaction of the main child's psychological necessities what appears to be the ground of the rise of homeless and uncared for children.